

ХХ ФАСЫРДЫҢ 20-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРДЫ ЖАРИЯЛАУДЫҢ ШАРТТАРЫ МЕН ТҮРЛЕРИ

ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ фольклортану ғылымындағы фольклордың жариялану жағдайын сөз етсек, 1930 жылдары фольклорлық жариялымдардың ғылыми негізі қалана бастағанын көреміз. Көптеген жинақтардағы фольклорлық материалдардың біршама толық түсініктемелермен, әрі қосымшалармен бірге басылым көруі т.б.-бәрі қоғамдық назарды өзіне тартқаны да анық. Қазан төңкерісіне дейін шықкан жинақтардың, расында, көпшілігі жоғары ғылыми жарияланым талаптарына сәйкес келе бермейтіні де белгілі. Дегенмен олардың фольклордың жанрлық ерекшелігін карастыруға т.с.с. негіз қалағанын ескерген жөн.

Ұлы Отан соғысына дейінгі кезенде халық мұраларын ғылыми сипатта жариялау ісі Қазақстанның әр түрлі елді-мекендерінде де жүзеге асырылды.

Сонымен қатар бұл басылымдарда фольклорды жариялау ісін тек дәстүрлі тәсілдермен шектемей, өзіндік өдіс-тәсілдерге бару талаптары да байқалды. Басылым көрген жинақтардың біразы тілтану тұрғысынан; диалектологияға көніл бөлу; этнографиялық түсініктеме беру мақсатында; әдебиеттануға т.б. арналып жүзеге асырылған. ХХ ғасырдағы Қазан төңкерісінен кейінгі Кенес өкіметі басшыларының дұрыс саясаты т.с.с. қазақ фольклорын жариялауга өз өсерін тигізбей қоймады. Мәселен, 1922 жылы Ташкент қаласында белгілі фольклортанушы Ә.Дишаевтың «Батырлар» жинағының шығуының маңызы ерекше зор болды [1].

Бұл жинаққа 7 жыр енген: «Кобыланды батыр» – 158 бет; «Нәрікұлы Шора» – 23 бет; «Бекет батыр» – 27 бет; «Қамбар батыр» – 39 бет; «Шора

батыр» – 56 бет; «Мырза Едіге батыр» – 24 бет. Бұл үлгілердің өркайсының сыртқы мұқабасында: «Әбубекір Диваевтың жинаған сөздері. Батырлар. Бірінші бөлім. Қазақша «Қобыланды». Түркістан Республикасының баспасөз шығарушы мекемесі. Ташкент. 1922 жыл», – деген төрізді мәтіннің араб өрпіндегі паспорттық деректері бар [1,1]. Одан өрі орыс тіліндегі баспахана аты, мекені, жылы, сондай-ақ басылым данасының таралым көрсеткіші (тираж 100000 – Н.Ж.) де бірге берілген. Ендеше арнағы бір жанрға арналған бұл жинақ сол кездегі қазақ фольклортану ғылыминың жетістігі, жаңалығы болып табылады.

Жинақта одан өрі Қазақ-қырғыз білім комиссиясы тарапынан сөз басы орын алған. Онда: бұл мәтіндердің Түркістандағы Халық ағарту комиссариаты тарапынан 1920-ыншы жыл, 17-інші майда Ә.Диваевтан сатылып алынғаны айтылады. Сондай-ақ этнограф Әбубекір Диваевтың материалдарын қазақ Білім комиссиясы енді ғана қолға алып, іс жүзіне шығаруға кіріскені; нұскалардың көлемі – 198 баспа табақ болатыны; материалдардан ірітеліп, даярланып, алдымен баспаға берілгенде көрсетілген. «Батырлар» мына ретпен құрастырылған: Батырлар жеті кітап: 1) Қарақыпшақ Қобыланды батыр, 2) Нәрікұлы Шора; 3) Бекет батыр, 4) Қамбар батыр, 5) Шора батыр, 6) Алпамыс батыр, 7) Мырза Едіге батыр». Сонымен бірге Ә.Диваев материалдары ішінде бұлардан басқа да баспаға деп даярлағандары тағы бар екендігі, мұнан бұлай олардың да ретімен жарияланымға ұсынылатыны ескертілген.

Алғысөзде «Шора батырдың» бір нұсқасын бұрынғы уақытта Ә.Диваевтың өз қолынан бір Мұсіреп деген адам алып бермей кеткені, ел ішінде «Шора батырды» өлеңмен айтып жүрген ақындар бар екендігі естілсе де, ол ақындарды бұл күнде ғана түсіре алмағаны айтылады. Сонымен бірге бұл жинаққа ұсынылып отырған «Шора батыр» әңгімесінің 1920-ыншы жылы Ә.Диваевтың орысша жазғанын төржіма етілгені; бұл жолы сол төржімәні ғана түзетіп баспаға бергендей; парсыша кірген сөздердің де дұрысталғаны сөз болады. Одан өрі «Нәрікұлы Шора», «Мырза Едіге батыр» әңгімелері де жартылай қара сөз, жартылай өлең түрінде келетіні; олардың қолдағы асыл нұсқа бойынша алынғаны т.с.с.– бәрі де жинақ құрастырушы қазақ-қырғыз Білім комиссариаты тарапынан түсіндіріледі [1,1-2].

Сонымен қатар құрастырушылар жинақ алғысөзінде «Алпамыс батыр» әңгімесінің Бұхара төнірегінде отырған Қарақалпак-Жиенмұрат дейтін бір бахшыдан алынғанын; «Алпамыстың» ішінде араб, парсы, сарт тілдерінен кірген сөздер көп бола-

тынын; соны қолдарынан келгенінше түзеткенін сөз етеді. Және де «Қарақыпшақ Қобыланды батыр», «Бекет», «Қамбар» жырларының өлеңмен айтылатынын, бұлардың қолда бар нұскалар бойынша жіберіліп отырғандығын ескертеді. Түркістандағы қазақ-қырғыздың бір бөлегі өзбек, сарт, тәжікпен қоныстас, аралас отырады дегенді айта отырып, осылардың көбі орынсыз өз сөздерінің орнына араб, парсы сөздерін қолданатынын тілге тиек етеді. Ал, тілдің бұзылмауы үшін мүмкін болған жерлерде мұндаиді сөздерді қазақшалау жүргенін мәлімдеуі т.с.с. [1,2] осы жинақ арқылы іске асқан. Міне, бұдан жинақтағы мәтіндерді Түркістан Халық ағарту комиссариатының 1920 жылдың 17 май күні Ә.Диваевтан сатып ала отырып, жинаушы Ә.Диваевқа тиесілі еңбек ақысын төлегенін білдік. Ал, Халық ағарту комиссариаты тарапынан жинақтың басылым көруінен т.б. – біз Кенес өкіметінің фольклорға деген қызығушылығының артқанын танимыз. Сол кездің өзінде де жинақтың көлеміне, құрылышына, не өлең, не қара сөзben жазылғанына т.б назар аударылғанын байқаймыз. «Шора батыр», «Алпамыс батыр» төрізді жырлардың зерттелу тарихына қатысты құнды дерек көздерін келтірілуімен қатар, жинақтың өр бөлімінің алғысөзі де берілген. Мәселен, «Шора батырдың» қара сөзден бөлек өлеңмен де жазылған нұсқасы бар екендігі, өзірге оның ғана түспегендігі ескертіледі. Ал, «Алпамыс батыр» жыры Бұхара төнірегінде отырған Қарақалпак-Жиенмұрат дейтін бір бахшыдан жазылып алынғаны берілуі т.б.– бәрі өлемдік фольклортану ғылымиңдағы фольклорлық нұсқаның паспортын толтыруда қажетті, маңызды дерек көздерін толтыру талабының орындалғанын танытады. Демек мәтіннің жазылынып алынған жері, үлгіні айтушының есімі, тіпті оның көсібі көрсетілуі т.б. дұрыс орын алған. Ал, бұл жинақты жариялаудағы басты мақсат – ол халықты сауаттандыру, яғни ағартушылық мақсат. Сондай-ақ көпшілікке жақын, түсінкті фольклорды қазақ тілінің тазалығы үшін үгіт-насихат құралы есебінде қолдану көзделді. Бұл жинақтың ұтымды жағы болса, ал кемшілігі – мәтіндердің қазақшалануы, бұрмаланып өзгеріске ұшырауы екені сөзсіз.

Жинақта «жинаушыдан бір-екі сөз» деген айдармен Ә.Диваевтың 1921 жылдың 26-ыншы декабрінде Ташкентте жазған алғысөзі берілген [1, 1–3]. Онда ғалым Ә.Диваевтың 1878-інші жылы Түркістан аймағына келіп қызметке кіргені; сол кіргенінен Сырдария облысындағы қайырымды, мейірман дос, анқылдақ, ақпейіл көшпелі қазақ халқымен танысып шүйіркелесіп араласа бастағаны

сөз болады. Одан өрі бірте-бірте олардың салт, рәсім, әдет-ғұрыптарымен де танысып, тіршіліктерін де түсіне бастағаны; қазақ халқының сөзге ұсталығы, тілге байлығы ғалымды шаттандырғаны да т.с.с. айтылады. Осы арқылы Ә.Диваев өзінің фольклорта нұшылық қызметінің алғаш басталған кезінен ақпарат береді.

Сондай-ақ қазақтың қиналмастан қыннан киыстырып, сөздің жүйесін табуы, сөз кестесін келтіріп, өрнегін салуы; сөз бастайтын шешендерінің, билерінің, ақындарының сөзге ұсталығы; қазақтың сауатсыз, оқымаған малшыларына шейін біреуден бір естіген сөздерін бұлжытпастан жатқа айтатыны; әнші, әңгімелі, ертекшілерінің шеберлігі; жыр, ертегі, мақал, әңгіме, такпак, қиссаларының көркемдігі т.б.— бәрі де ғалым Ә.Диваевты таңдандырған. Сонымен бірге қазақ әдебиеті бүкіл түрік әдебиетіне негіз бола алады және бүкіл түрік әдебиетін гүлдендіреді деген Ә.Диваев пікірлері өлі де өз маңызын жойған жоқ. Зерттеуші қазақ халқының көшпелі екендігін, баспасөз үлгілері т.с.с. жетімсіздігін ескерген. Фольклорды жақсы білетіндердің барлығы да қазақтың қарттары, ақсақалдары дей отырып, олардың бар білетін қызықты, керекті сөздері, білген халық әдебиет үлгілері өздерімен бірге өлмес үшін, халық әдебиет нұсқаларын тездетіп жинау қажеттігін ескерtedі. Ғалым Сырдария облысы адамдарын аралайды. Қазақтың тіршілік, тұрмыс, ғұрып, әдеттерінен бірқатар мағлұматтар жинап алады. Оларды ғалым Петербургта, Мәскеу, Қазанда шығатын білім журналдарына бастырады. Ташкенттегі шығып тұратын журналдар мен жергілікті газеттерге де ұсынады. Барлық жарық көрген үлгілер – 89 баспа табақ қағазды құрайды. Бұл басылғандар қазақ халқының құдалық салттарын; ғұрып, әдет, рәсімдерін; мал шаруашылығына қатыстыларын; өлең, жыр, зар, ертек, мақал, жаңылтпаш, ырым, бесік жырларын, әңгімелер, үлгілі өлендер; жын, шайтан, аруактар туралы айтылған өр түрлі хикаяларды; халық арасындағы дәрігерлік тәжірибелер, бақсылар, ак шайтанды сикыршылар туралы түрлі әңгімелерді т.с.с. қамтиды.

Бұлардан басқа Ә.Диваев өзінде 112 баспа табақ фольклорлық мәтіндер барлығын да ескерdedі. Жалпы ғалым жинаған материалдардың біразы орыс тілінде басылып келген, бұл басылғандардың барлығы да Түркістанның үкімет кітапханасында сактаулы дейді. Түйіп айтқанда, Ә.Диваев қазақ фольклорының бай екендігін дәріптей отырып, оны тездетіп жинау қажеттігіне қөніл бөлгізеді.

Ғалым Ә.Диваевтың жинаған «Қобыланың батыр» жырына келсек, мәтін 4000-дай жолдан тұра-

ды. Әр бетте 25 өлең жолдары бар, жыр жолдары, көбінесе 7-8 буынды, аралас үйқасты, 2 бунакты болып келеді. Мәтін беттері әдеттегі араб өрпінің оқылу ретімен кітаптың онынан солына қарай орналасудың орнына, керісінше, араб өрпінде жазылса да кітаптың түптелу реті солынан онына қарай бағытталып орналасқан. Кітап соңы мынадай өлең жолдарымен аяқталады:

Сіздің жай бұл уақытта күншығыста,
Қолыма қалам алдым осы қыста.
Мен жаздым күні-түні сіздің үшін,
Қатесі болған шығар асығыста.
Бұл кітап осылайша тамам болды,
(Дүниеде өр түрлі заман болды);
Асығып тез бітудін қамын ойлаң,
Жазуы төүір емес жаман болды.
Бұл кітап осылайша болды тамам,
(Сактасын өр нәрседен хәқ тағалам).
Көніліңіз ағаңызға ренжімесін,
Хат жазып, сөлем айттый, інім, саған.

Өлең жолдары келтірілсімен, оның сонында «1894-нші жыл 12 декабрьде», — деген хаттың жазылған уақыты да көрсетілген [2]. Тек бұл жолдардың кімге арналғаны, хат иесі кім екендігі тұрасында дерек жоқ. Тек кейінгі «Батырлар жыры» топтамасының бірінші томында ол тұрасында мынадай ескерту енгізілген: «Совет дәүірі тұсында «Қобыланың батыр» жыры өлденеше рет жарық көрді. Ен алғаш белгілі ғалым, жинаушы Әбубекір Диваевтың 1922 жылы Ташкентте бастырып шығарған «Батырлар» деп аталатын топтамасында жарияланды. Бұл нұсқаны Ә.Диваевка сол кездегі Ақмешіт уезінің қазағы Мұрат Өскеұлы жібереді, мәтін сонында «1894 жыл, 12 декабрьде» деп жазған», — делінген пікір де бар, тек онда осы деректердің қайдан алынғаны көрсетілмеген [3].

Ал, «Батырлар» жинағының «Нәрік үфілі Шора» [4] мәтіні сонында «комиссия» түсініктемесі берілген: «Бұл Шора батырдың қысқаша түрдегісі. Құнан ғөрі ұзынырагы батырлар хикаясының бесінши болімінде айттылады. Комиссия», — делінген [4, 3]. Жоғарыдағы үлгілерде үтір, нұкте, нұктелі үтір, жақша т.б. тәрізді тыныс белгілері қолданылған. Осы орайда Қазан төңкерісіне дейінгі шыққан кітаптардың көбінде тыныс белгілері мүлде қойылмағанын еске салғымыз келеді.

Бұл 1922 жылы жарық көрген «Батырлар» жинағының өр болімінің алғысөзі бірде бар болса, бірде жоқ болады. Ғылыми түсініктемелері, мәтіннің жазылышын алыну паспортына қатысты деректер де толық сакталмаған. Демек мұндай дерек көздерін келтірмей, белгілі ғалым Ә.Диваев тарапынан кетті дегеннен ғөрі, шамамен бұл нұскаладары ішінәра

өзгерістерге, түзетулерге т.б. ұшыратқан Білім комиссиясының қажет деп таппаудын тұындаған деп үйғарған жөн. Себебі жинақтың Білім комиссиясы жазған алғысөзінде нұсқа ішіндегі кездесетін араб, парсы т.б. сөздері алышып тасталғаны, оның орны басқа сөздермен өзгертілгені ескертіледі. «Шора батыр» үлгісі: «Бұрынғы өткен заманда Қазан деген қала бар екен, – деп басталады да, соны, – мұнан басқа Шора батыр туралы мағлұмат жоқ, не істеп, не қылғандарынан, бірақ бірсыпра қысқа мағлұматқа қарағанда Шора батыр өзінің Тамаларымен қайтадан Қазанға көшіп кетіпті деп айттылады», – делінген түсініктемемен аяқталады [5, 59]. Ал, нұсқа ішіндегі ескертпе иесі жинаушы Ә.Диваевтікі ме, не үлгіні жеткізуінің қосқан толықтыруы ма ол жағы белгісіз. Себебі ол тұрасында дерек көзі сакталмаған.

«Алпамыс» кітабының басы «Ардақты окушыларға» деген ұндеу сөзімен басталады. Онда: «Алда-рыңызга ұсынылған «Алпамыс батыр» хикаясы Сырдария облысының қазақтары арасында зор тұтады. Қолдан жазылған «Алпамыс батырдың» әңгімесін Сырдария облысының Амудария болімінің бұрынғы бастығы М.Д.Разгонов біздің қарауымызға жіберген еді, оған раҳмет болсын. Оның бер жағында «Алпамыс батыр» хикаясы Сырдария облысы Төрткөл болыстық Қарақалпақ ақыны (жырышы) Жиенмұрат Бекмұхаммет баласы (кәсібі бахшылық еді) тарапынан жазылған. Бірақ «Алпамыс батыр» шын қазақ халқының өлең-жыры болса да, buquerque қоңсы отырган Қарақалпақ ақыны тарапынан жазылғандықтан, ішінде араб, парсы сөздері көп ұшырады. Мұны аударған уақытта қолымыздан келгеніше сөздің негізгі мәнісіне жақын келуіне тығыстық», – деген Ә.Диваев түсініктемесі бар [6, 3]. Бұлар нұсқаның паспорттық деректері болып табылады – ол жақсы жағы, ал, мәтінді өзгертпеу талабының бұзылғандығы – ол жинақтың кемшілігі болып табылады.

Корыта келгенде, XX ғасырдағы Кеңес өкіметі түсында Ә.Диваев жинаған «Батырлар» жинағының 1922 жылы жариялануының жөне бұл эпостық жырлардың өз алдына жанрлық тұрғыдан іріктеліп жеке жинақ боп шығуының мәні ерекше. Қазан төңкерісіне дейін араб өрпіндегі басылымдарда болмаған тыныс белгілерінің жинаушы тарапынан қойылып шыққаны – бұл мәтіндердің ғылыми айналымға түсे бастағанын көрсетеді. Сондай-ақ оқырман үшін нұсқаны еш қыындықсыз оку жағы да қарастырылғаны танылады. Жинақтың алғысөзі де, түсініктемелері, тіпті кейбір нұсқаның паспорттық деректері бірге берілуі – басылымның ғылыми сипатта жарияланғанын көрсетеді. Сонымен бірге сол кездегі Білім комиссиялары тарапынан шықкан бұл

жинақтардың халық өдебиетін дәріптеуде, насиҳаттауда, фольклорға деген халықтың қызығушылығын оятуда маңызы ерекше болды. Ал, «тіл тазалығы үшін күрес» деген айдармен мәтіндерді өзгерістерге, түзетулерге т.с.с. ұшыратуы т.б. – бәрі кейінгі шығатын жинақтардың дұрыс шығуына кері әсерін тигізген «теріс» үлгі болғаны да сөзсіз. Түйіп айтқанда, жекелеген ауытқу, кемшіліктеріне қарамасстан, бұл кітаптардың шығуы қазақ фольклорын таныту, насиҳаттау ісіне елеулі үлес қости.

1923 жылы Түркістан Республикасының баспасөз мекемесінің Таңкентте Жұсіпбек Шайхулисламұлының жинаған «Қызы Жібек» жырын басып шығарды. Бұл жинақ түрінде шыққан кітаптың Қазан төңкерісіне дейін жарық көрген енбектерден бір өзгешелігі – сыртқы мұқабасының жоғарғы түсінда: «Жер жүзінің енбекшілері бірігіндер!» – деген кезең ерекшелігін өспеттейтін ұранды сөзі бірге басылған [7, 1]. Қазан төңкерісіне дейінгі үлгілерде толықанды сөз тіркестері мен сөйлемдерді т.б. өзара ажырататын тыныс белгілері қойылмаса, ал Қазан төңкерісінен кейінгі кітаптарда ол олқылық орны жойыла бастаған. Соның бір көрінісі бұл кітапта: нұкте, үтір т.б. тыныс белгісі өз алдына, сұрап белгісі, леп белгісі, тіпті тырнақшага дейін қолданыс тапқан. Кітап көлемі – 134 бет, әр бетте бір бағана бойымен 26 жыр тармағы бар. Мәтін түпнұсқасы араб өрпінде берілген. Ал, түпнұсқаны араб өрпінде беру – шығыстану ғылыми талабынан туғаны мәлім. Жыр жолдары, көбінесе 7–8 буынды өлең өлшемімен (аралас үйқасты, 2 бунақты) жазылған.

Негізінен алғанда, өлеңмен өрнектелген мәтін ішінде қара сөзбен жазылған үлгі орын алуы да бар. Қолемін есептесек, әр беттің 16 жолдан аспауын көреміз. Кітап соны: «Мұнымен «Қызы Жібек» тамам болды», – ескертүіне қоса, Жұсіпбек қожаның мына өлеңі келтірілген:

Көп кисса баспа қылым мұнан бұрын,
Пенденін Алла білер іште сырын.
Саяуп, күн екенін біле алмаймын
Кешіргіл күнө болса Жаббар көрім.
Көп кисса баспа болып шықты бізден,
Назым қылып шығардым нәсір сөзден.
Молдалар, оқысаныз әр кітабым
Әрқашан құр тастама дуаңыздан [7, 130].

Сонымен қатар кітаптың 131-інші бетінен 134-ші бетіне дейін мәтін ішінде басылым кезінде кеткен жаңылыстар тізіліп көрсетілген: «Қызы Жібекті» оқымастан бұрын көзге түскен жаңылыстарын түзету керек», – деген, кестеге түсірілген 81 сөздің дұрысы қайсы, жаңылысы қайсы, қай беттің қай жолында орналасқандығына дейін накты ескертілген [7,

131-134]. Сондай-ақ кесте ішінде әр түрлі себеппен мөтінге кірмей қалған, яғни түсіп қалған 38 сөзден тұратын үлгі үзіндісі де кірістірілген [7, 133].

Демек 1920 жылдары фольклорға катысты жарияланған түрлі жинақтар мен кітаптарды т.с.с. ғылыми талаптардың, оның ішінде мөтінді шамасынша өзгертуелік басу идетінің орындағаны бастағаны байқалады. Яғни шығарма мөтіні басылым көргеннен кейін де кітап соңында сол мөтінменен текстологиялық жұмыстар жүргізіп, басылымнан кеткен кемшіліктерді түзету орын алған. Ондағы мақсат: мөтінді ешбір өзгеріссіз, сол қалпында басып шығару. Сол арқылы мөтіннің ғылыми дәлдігін сактау. Бұл шараның өз кезегінде сол мөтінмен жүргізілетін ғылыми зерттеу жұмыстары тұжырымдарының, оның нәтижелерінің т.с.с. неғұрлым дұрыс жасалуына, нақтылығына, дәлділіккет т.с.с. қызмет еткені анық.

ӘДЕБИЕТ

1. Батырлар (жинаған, алғысөзін жазған Ә.Диваев).- Ташкент: 1922.- 386 б. (Ескерту: 1- бөлім. Қобыланды батыр – 158 б.; 2-бөлім. Нәрікұлы Шора –23 б.; 3-бөлім. Бекет батыр – 27 б.; 4-бөлім. Қамбар батыр – 39 б.; 5-бөлім. Шора батыр – 59 б.; Алпамыс батыр – 56 б.; 7-бөлім. Мырза Едігे батыр – 24 б.).
2. Батырлар. 1-бөлім. Қазақша Қобыланды. (Ә.Диваевтың жинаған сөздері).- Ташкент: 1922. -158 б.
3. Батырлар жыры. 1 том (Құраст.(О.Нұрмамбетова). Алматы: Жазушы, 1986. 258 б.
4. Батырлар. 2-бөлім. Нәрік ұғлы Шора (Ә.Диваевтың жинаған сөздері). Ташкент, 1922. 23 б.
5. Батырлар. 5-бөлім. Шора (Ә.Диваевтың жинаған сөздері). Ташкент, 1922. 59 б.
6. Батырлар. 6-бөлім. Алпамыс (Ә.Диваевтың жинаған сөздері). Ташкент, 1922. 56 б.
7. Қызы Жібек (Жазған Жұсіпбек Шайхулисламұлы). Ташкент, 1923. 134 б.